

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΝΔΕΙΞΗ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ ΒΗΣΙΓΟΤΘΩΝ ΣΤΗΝ ΦΟΛΟΗ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΕΡΥΜΑΝΘΟ (397 μ.Χ.)

Ἡ εἰσβολὴ καὶ ἡ καταστρεπτικὴ δραστηριότητα τῶν Βησιγότθων γιὰ ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα στὸν πελοποννησιακὸ χῶρο ἀποτελεῖ ἰδιαίτερο κεφάλαιο στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς χερσονήσου ποὺ ἀκόμη παρέχει ἐπὶ μέρους ἐρμηνευτικὲς δυσκολίες¹. Παραμένουν ἀδιευκρίνιστες ἀρκετὲς πτυχὲς τοῦ ζητήματος, ὅπως εἶναι οἱ τοπογραφικὲς καὶ δημογραφικὲς δὲν γνωρίζομε ἀκόμη ἐπακριβῶς τὴν κατεύθυνση τῆς πορείας τῶν ἀκαταπονήτων μετακινήσεων τους ἐντὸς τοῦ συγκεκριμένου αὐτοῦ γεωγραφικοῦ χώρου, τὶς ἀναπόφευκτες πληθυσμιακὲς μεταβολὲς τῶν γηγενῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπιδρομῶν (θάνατοι, τυχὸν μόνιμες ἐγκαταστάσεις ἀπομάχων καὶ ἀνικάνων γιὰ συνεχεῖς ὁδοιπορίες), τὸν ἐξαφανισμὸ καὶ τὶς δηλώσεις μικρῶν ἀγροτικῶν ἀλλὰ καὶ ἀστικῶν οἰκιστικῶν μονάδων — στὶς ὁποῖες βέβαια οἱ Βησιγότθοι εἶχαν κυρίως προτίμηση γιὰ τὴν προσοδοφόρα λεῖα.

Ἄλλὰ ἄς παρακολουθήσομε τὰ γεγονότα μὲ συντομία: ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὶς ἀρχὲς τοῦ ἔτους 396 μ.Χ. ὁ Ἀλάριχος μὲ τοὺς Βησιγότθους εἰσέβαλε στὴν Πελοπόννησο συνεχίζοντας ἀνεμπόδιστα τὶς λεηλασίες ποὺ ἄρχισε ἀπὸ τὶς βόρειες ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας· κατέλαβε τὸν Ἴσθμὸ καὶ κατέστρεψε διαδοχικὰ τὴν Κόρινθο μὲ τὴν ὑπαιθρο χώρα της, τὸ Ἄργος, τὴν Σπάρτη² καὶ φυσικὰ ὄσους ἄλλους μικρότερους οἰκισμοὺς συναντοῦσε καθ' ὁδόν. Ἀπὸ τὴν Σπάρτη ὤδευσε πρὸς τὴν Ἀρκαδίαν· πέρασε ἀπὸ τὴν Τεγέα³ καὶ μετακινήθηκε δυτικὰ πρὸς τὸ ὄρος τῆς Φολῆς, βορειοδυτικὰ πρὸς τὰ ὄρεινὰ ἐδάφη τοῦ Ἐρυμάνθου καὶ σὲ ἄλλες γειτονικὲς ἡμιπεδινὲς περιοχὲς⁴ ὅπου ἀντιμετωπίσθηκε ἀποτελεσματικὰ ἀπὸ τὸν Στελίχωνα, ἀπεσταλμένο στρατηγὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὶς μετακινήσεις αὐτὲς τῶν Βησιγότθων παρέχονται, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπὶ μέρους ἀρχαιολογικὲς διαπιστώσεις, ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ Ζώσιμο καὶ τὸν ρωμαῖο ποιητὴ Κλαυδιανό, τοῦ ὁποῖου βέβαια ἡ ἱστορικὴ ἀντικειμενικότητα συζητεῖται ἀπὸ τοὺς νεότερους

ἱστορικούς, ἀφοῦ θεωρεῖται ὡς δηλωμένος ὑποστηρικτῆς καὶ προπαγανδιστῆς τοῦ Στελίχωνος⁵. Κατὰ τὸν Κλαυδιανό, ὁ Στελίχων ἀντιμετώπισε μὲ ἐπιτυχία τοὺς Βησιγότθους σὲ κραταιὲς μάχες στὰ ὄρη

1. Ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων ἀπὸ τὸν Εὐ. Χ. Χρυσόν, Οἱ Βησιγότθοι στὴν Πελοπόννησο (396–397 μ.Χ.), *Πρακτικὰ τοῦ Β' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, τόμ. Β' (ἐν Ἀθήναις 1981–1982) (= *Πελοποννησιακά*, Παράρτ. 8) 181–191. Ἡ μελέτη καλύπτει πλήρως τὸ θέμα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἀποψη τῶν διαδραματισθέντων. — Γιὰ τὴν παρουσία τῶν Βησιγότθων στὴν Ἀθήνα βλ. ἐσχάτως Αἰ. Franz, *Late Antiquity: A.D. 267–700* (Princeton, N.J. 1988) (= *The Athenian Agora*, v. XXIV) 49–56. — Κατὰ τὶς ἐπιτόπιες ἐρευνές μου στὴν κεντρικὴ καὶ νότια Πελοπόννησο εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ἀντιληφθῶ ἀρκετὲς ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις τῆς παρουσίας τῶν Βησιγότθων, ἄγνωστες στὴν βιβλιογραφία. Ἔτσι ἐλπίζω νὰ ἐπανέλθω στὸ θέμα καὶ νὰ διασαφηνίσω πληρέστερα τὶς ἱστορικὲς, τοπογραφικὲς καὶ ἰδίως τὶς κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ Ἀλαρίχου.

2. Χρῦς. Ἀθ. Χρήστου, *Ἀρχαία Σπάρτη* (Σπάρτη 1960) 52, ὅπου ἐπισημαίνονται τμήματα τοῦ κάστρου ποὺ μπορεῖ νὰ ἀνοικοδομήθηκαν γύρω στὸ 400 μ.Χ., μετὰ τὴν ἐπέμβαση τῶν Βησιγότθων.

3. Ἀν. Κ. Ὀρλάνδου, Παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα Τεγέας–Νυκλίου, *ΑΒΜΕ* 12, 1973, 5. — Δὲν γνωρίζομε ἂν οἱ Βησιγότθοι πέρασαν ἀπὸ τὴν Τεγέα πρὶν καταλήξουν στὴν Σπάρτη ἢ μετὰ κατὰ τὴν πορεία τους πρὸς τὴν δυτικὴ Πελοπόννησο· λογικὸ εἶναι νὰ ὑποθέσομε, μὲ κριτήριον τὸ ὁδικὸ δίκτυο, ὅτι πρῶτα ἔφθασαν στὴν Τεγέα.

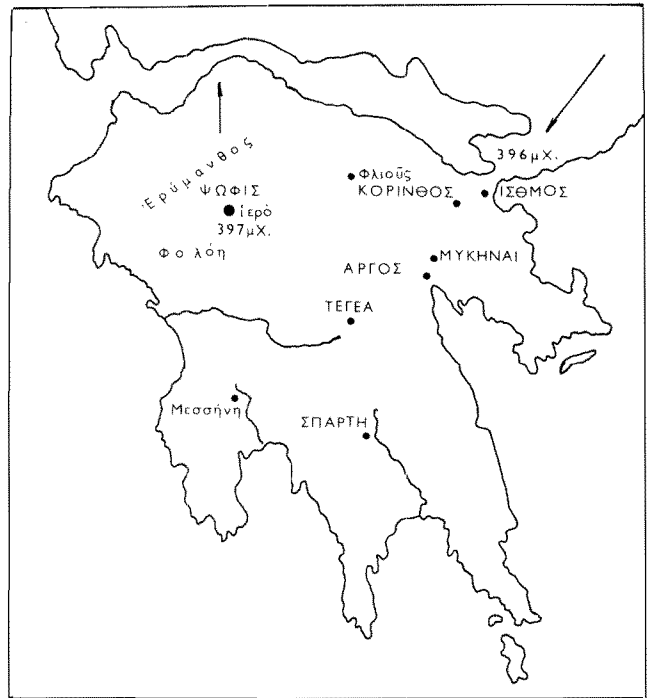
4. Κατὰ τὸν Ἀν. Κ. Ὀρλάνδου, Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσηνίας, *ΑΒΜΕ* 11, 1969, 87 καὶ σημ. 2, ὁ Ἀλάριχος πιθανῶς κατέστρεψε καὶ τὴν ἀρχαία Μεσσηνίαν· βέβαια γιὰ νὰ μεταβοῦν ἀπὸ τὴν Σπάρτη στὴν Φολὴ καὶ γενικῶς στὴν ὄρεινὴ βορειοδυτικὴ Πελοπόννησο δὲν ἦταν ἀπαραίτητο οἱ Βησιγότθοι νὰ περάσουν πρῶτα ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Μεσσηνίας, ὅπως θεωρεῖ ὁ Ὀρλάνδος. Λογικὸ εἶναι νὰ ὑποθέσομε — ἂν πράγματι καταστράφηκε ἡ Μεσσηνία ἀπὸ τοὺς ἐπιδρομῆς —, ὅτι ἀπὸ τὴν ὄρεινὴν περιοχὴν τοῦ Λυκαίου καὶ τὴν Μεγαλοπολίτιδα εἶχαν καλύτερη πρόσβαση πρὸς τὴν πεδινὴν ἄνω Μεσσηνίαν. Τὴν παρουσία τῶν Βησιγότθων στὴν Μεσσηνίαν καὶ ἰδιαίτερα τὴν καταστροφὴν τοῦ ἀρχαίου τείχους τῆς σημειώνει καὶ ὁ Στ. Οἰκονομάκης, *Τὰ σωζόμενα Ἰθάμης, Μεσσηνίας καὶ τῶν πέριξ μετὰ χάρτου χωρογραφικοῦ* (ἐν Καλάμας 1879) 48.

5. Εὐ. Χ. Χρυσού, ὁ.π. 188.

του Λυκαίου και του Έρυμάνθου⁶, ενώ για τὰ αντίστοιχα γεγονότα ὁ Ζώσιμος ἀπλῶς ἐπιλέγει ὅτι ὁ Στελίχων μὲ τὶς στρατηγικὲς του ἱκανότητες ἀνάγκασε τοὺς ἐπιδρομεῖς νὰ συγκεντρωθοῦν στὸ ὄρος τῆς Φολόης, δυσκολεύοντας τὴν θέση τους⁷. ἀλλὰ ὁ Ἀλάριχος κατόρθωσε — συνεργούσης ἀσφαλῶς καὶ τῆς πολιτικῆς ἀνωμαλίας ποὺ ἀπρόοπτα ἐφανίσθηκε στὸ Κράτος — νὰ ὀδηγήσει μὲ ἐπιτυχία τὸν λαὸ τοῦ ἀπὸ τὴν Φολοὴ στὴν Ἡπειρο (397 μ.Χ.) διασχίζοντας τὰ ἐδάφη τῆς Ἀχαΐας⁸ (εἰκ. 1).

Ἡ πολιτικὴ ἐρμηνεῖα τῶν γεγονότων ποὺ ἀφοροῦν στὴν εἰσβολὴ τῶν Βησιγόθων στὸν ἑλλαδικὸ καὶ ἰδιαίτερα στὸν πελοποννησιακὸ χῶρο ἀπασχόλησε, ὅπως ἀναφέραμε, τοὺς ἱστορικοὺς καὶ διάφορες γνῶμες διατυπώθηκαν σὲ ἐπὶ μέρους ζητήματα ποὺ δὲν ἐνδιαφέρουν αὐτὴ τὴν μελέτη. Ὅλοι ὅμως συμφωνοῦν ὅτι ὁ Ἀλάριχος, ὀδηγώντας τοὺς Βησιγόθους πρὸς τὴν βορειοδυτικὴ Πελοπόννησο, εἶχε σκοπὸ νὰ ἐγκατασταθεῖ ἐκεῖ μονίμως⁹ καὶ ν' ἀσχοληθεῖ ὁ λαὸς τοῦ μὲ ἔργα εἰρηνικά, δηλαδὴ τὴν κτηνοτροφία καὶ τὴν γεωργία. Γιατὶ τὸ μόνιμο ἔδαφος ἦταν ἐκεῖνο ποὺ ἔλειπε πιά ἀπὸ αὐτούς, ἀφοῦ μὲ τὶς συνεχεῖς λεηλασίες εἶχαν ἀποκτήσει, ὅπως ἀντιλαμβανόμαστε, ἱκανοὺς θησαυροὺς σὲ ἀντικείμενα, ἀλλὰ καὶ σὲ χρήματα.

Τὰ ὄρη τῆς Φολόης καὶ τοῦ Έρυμάνθου ἀποτελοῦν ἰσχυρὸ ὄρεινὸ ἀνάγλυφο πρὸς τὶς ἀνατολικὲς καὶ νότιες, ἀντιστοιχῶς, ἡμιπεδινὲς ἐκτάσεις τῆς Ἡλείας καὶ τῆς Ἀχαΐας. Κοντὰ στὶς νοτιοανατολικὲς πλαγιὲς τοῦ Έρυμάνθου καὶ στὶς βόρειες τῆς Φολόης βρίσκεται τὸ ἀρχαῖο ἀρκαδικὸ ἱερὸ τῆς Ψωφίδος, ἀφιερωμένο στὴν λατρεία τῆς Ἀφροδίτης. Ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴν μεγαλύτερη ἔκτασή του καὶ ἀποτελεῖ εὐτύχημα ἢ ὀριστικὴ δημοσίευση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς συστηματικῆς αὐτῆς ἀνασκαφῆς¹⁰. Ἐνα ἀπὸ τὰ πλεόν ἐνδιαφέροντα ζητήματα ποὺ θέτει ἡ μελέτη τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ ὡς οἰκοδομικοῦ συνόλου εἶναι ὁ τρόπος καὶ ἡ χρονολόγηση τῆς ἐμφανοῦς καταστροφῆς καὶ ἐγκαταλείψεώς του. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη ποὺ διατυπώθηκε, τὸ ἀρχαῖο ἱερὸ καταστράφηκε ἐσκεμμένα ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανοὺς τῆς μείζονος περιοχῆς (δηλαδὴ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο), λόγῳ τῆς ἀντιθέσεώς τους πρὸς τὴν εἰδωλολατρεία¹¹. Ἡ καταστροφὴ τοῦ ἱεροῦ προσδιορίζεται χρονολογικὰ ἐπιτυχῶς στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ., ὅπου τοποθετεῖται καὶ ἡ ὀριστικὴ διακοπὴ τῆς ἀρχαίας λατρείας στὸν χῶρο, στηριζομένη σὲ νομισματικὰ εὐρήματα τῆς ἐποχῆς τῶν Κωνσταντίνων¹².

Εἰκόνα 1. Πελοπόννησος. Θέσεις τῆς παρουσίας Βησιγόθων ἀπὸ πηγὲς καὶ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια.

6. C. Claudiani, *Panegyricus de quarto consulatu Honorii Augusti* (ἔκδ. M. Platnauer, 1963 [Loeb], τόμ. 1, σ. 320, στ. 466-470):

*Plaustra cruore natant: metitur pellita iuventus:
pars morbo, pars ense perit. Non lustra Lycae,
non Erymantheae iam copia sufficit umbrae
innumeris exusta rogis, nudataque ferro
sic flagrasse suas laetantur Maenala silvas.*

7. Ζωσίμου, *Ἱστορία Νέα*, V, 7 (ἔκδ. I. Bekker, 1837 [CSHB] 254): Στελίχων δὲ ναυσὶ στρατιώτας ἐμβιβάσας τοῖς κατὰ τὴν Ἀχαϊαν δυστυχήμασιν ὄρητο βοηθεῖν, καὶ τῇ Πελοποννήσῳ προσσχὼν εἰς Φολοὴν συμφυγεῖν τοὺς βαρβάρους ἠνάγκασε. Καὶ ῥᾶστα διέφθειρεν ἂν αὐτοὺς σπάνει τῶν ἐπιτηδείων, εἰ μὴ τρυφῇ καὶ μίμοις γελοίων ἤκιστὰ τε αἰσχυνομέναις γυναιξίν ἐκδοὺς ἑαυτὸν ἀφήκε τοὺς στρατιώτας ὅσα καταλελοίπασιν οἱ βάρβαροι ἀρπάζειν, τοῦ τε δοῦναι τοῖς πολεμίοις εὐρυχωρίαν ἀναχωρήσασιν τῆς Πελοποννήσου μετὰ πάσης τῆς λείας εἰς τὴν Ἡπειρον διαβῆναι...

8. Γιὰ τὴν ὁδὸ διαφυγῆς τοῦ Ἀλαρίχου βλ. Γ. Φ. Χέρτσβεργ (μτφρ. Π. Καρολίδου), *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῆς Ρωμαϊκῆς κυριαρχίας*, τόμ. Γ' (ἐν Ἀθήναις 1902) (= Βιβλ. Μαρασλῆ) 497.

9. Γ. Φ. Χέρτσβεργ (μτφρ. Π. Καρολίδου), *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς λήξεως τοῦ ἀρχαίου βίου μέχρι σήμερον*, τόμ. Α' (ἐν Ἀθήναις 1906) (= Βιβλ. Μαρασλῆ) 94-95. — Εὐ. Χ. Χρυσοῦ, ὁ.π. 188 καὶ σημ. 1.

10. Χρυσούλας Π. Καρδαρά, *Ἀφροδίτη Ἐρυκίνη. Ἱερὸν καὶ μαντεῖον εἰς τὴν Β.Δ. Ἀρκαδίαν* (Ἀθήναι 1988) (= Βιβλ. τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀριθ. 106).

11. Ὁ.π. 112, 185, (273-)274, 280 καὶ κατὰ τὴν διαπραγμάτευση καθ' ἑνὸς οἰκοδομικοῦ τμήματος τοῦ ἱεροῦ.

12. Ὁ.π. 273 καὶ πίν. 147.

“Ας εξετάσουμε όμως με συντομία τις σπουδαιότερες για το θέμα ένδειξεις της κατεδαφίσεως του ιεροῦ· ἀπὸ τὰ ἐπὶ μέρους λειτουργικά τμήματα πού ἀποκαλύφθηκαν, ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν: 1) τὸ ἱερό τέμενος, τὸ ὁποῖο περικλείει τὸν ναό, 2) τὸ τελεστήριο καὶ 3) ἡ ἱερά πηγή.

α) Ἐντὸς τοῦ τεμένου, κοντὰ στὴν βορειοδυτικὴ γωνία, βρισκόταν ὁ ὄμφαλός, λαξευμένος σὲ πωρόλιθο¹³. Ἡ πέτρα αὐτὴ μαζί με τὴν ἱερά δρῦν ἀποτελοῦσε ἓνα ἀπὸ τὰ πρωταρχικά λατρευτικά σύμβολα τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ¹⁴. Ὁ ὄμφαλός στηριζόταν σὲ τετράγωνη ὑπόγεια μὴ ὀρατὴ κατασκευὴ ἐντὸς τῆς ὁποίας ὑπῆρχαν δύο θήκες. Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ ὄμφαλοῦ εἶχε «κυριολεκτικῶς θρυμματισθῆ ἐπὶ τόπου»¹⁵ καὶ ἡ πράξη ἀποδίδεται στὴν ἐπέμβαση τῶν χριστιανῶν¹⁶.

β) Τὸ λίθινο τριπο(δα)βάκιον (=βάθρο) βρέθηκε στὸ τελεστήριο ἀνεστραμμένο ἐπὶ τοῦ ἐδάφους· στὴν ἐπιφάνειά του ὑπῆρχαν τρία κοιλώματα πού χρησίμευαν γιὰ τὴν στηρίξη τῶν ἀντιστοίχων τριῶν σκελῶν τοῦ χάλκινου τρίποδα¹⁷. Ἡ ἀναστροφή τοῦ βάθρου, κατὰ τὴν ἀποψη πού διατυπώθηκε, ὀφείλεται πιθανῶς στὴν πρόβλεψη τῶν ἐθνικῶν (εἰδωλολατρῶν) νὰ τὸ διαφυλάξουν ἀπὸ τὴν μανία τῶν χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι ἤδη εἶχαν ἀπομακρύνει τὸν ἱερό τρίποδα ἀπὸ τὴν θέση του. Θεωρεῖται ὅτι ἡ μετακίνηση αὐτῆ τοῦ βάθρου ἔγινε γιὰ νὰ διαφυλαχθεῖ ἀπὸ τοὺς χριστιανούς, οἱ ὁποῖοι τελικῶς δὲν τὸ ἀντελήφθησαν καὶ κατ’ αὐτὸ τὸν τρόπο διασώθηκε¹⁸. Ἀλλὰ ποῖο νόημα θὰ εἶχε πλέον ἡ πρόθεση τῶν ἐθνικῶν νὰ διαφυλάξουν τὸ λίθινο καὶ ἄχρηστο γιὰ τοὺς χριστιανούς βάθρο, ἀφοῦ ἤδη εἶχε ἀπωλεσθεῖ ὁ τρίποδας;

γ) Ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τεμένου ὑπῆρχε ἓνα ἀπὸ τὰ βασικά στοιχεῖα τῆς ὑπαίθριας λατρείας, ὁ ὑψηλὸς ἐλεύθερος στῦλος-ἀγυιεύς ἀπὸ τοπικὸ τιτανόλιθο¹⁹, ὁ ὁποῖος βρέθηκε σὲ πολλὰ κομμάτια· ὁ θρυμματισμὸς τοῦ στύλου θεωρεῖται ὡς ἐχθρικὴ πράξη τῶν χριστιανῶν²⁰.

δ) Ὁ ὀπισθόδομος τοῦ ναοῦ παρουσιάζει τὰ βιαιότερα ἔχνη τῆς καταστροφῆς καὶ τὸ γεγονὸς καταλογίζεται στοὺς χριστιανούς, οἱ ὁποῖοι θρυμματίσαν, ὅπως ἀναφέραμε, καὶ τὸν ἐκεῖ κείμενο ὄμφαλό²¹.

ε) Καταστράφηκε ἐσκεμμένως ὄχι μόνο τὸ κρηνικὸ κτίσμα²² τῆς ἱεράς πηγῆς — καὶ διακόπηκε ἔτσι ἡ φυσικὴ ροὴ τοῦ νεροῦ μετὰ τὴν καταπλάκωσή της ἀπὸ οἰκοδομικὸ ὑλικό —, ἀλλὰ καὶ ὁ ἀγωγός, ὁ ὁποῖος μετέφερε τὸ νερὸ ἀπὸ τὴν πηγή στὴν δεξαμενὴ, κοντὰ στὸ ἱερό²³. Ἡ βίαιη καταστροφὴ τῆς

ἱεράς πηγῆς, τῆς δεξαμενῆς καὶ τοῦ ἀγωγοῦ ἀποδίδεται ἐπίσης στὶς ἐχθρικές διαθέσεις τῶν χριστιανῶν²⁴.

στ) Τέλος ὑπάρχουν ἐπὶ μέρους ἀνασκαφικὲς ἐνδείξεις τῆς παρατηρούμενης καταστροφῆς καὶ σὲ ἄλλους χώρους τοῦ ἱεροῦ, ὅπως στὸ Νότιο καὶ στὸ Βόρειο οἶκημα, πού ἀποδίδονται στὴν ἐκδικητικὴ μανία τῶν ἰδίων ὑπαιτίων²⁵.

Αὐτὲς εἶναι οἱ σπουδαιότερες ἀπὸ τὶς ἐσκεμμένες καταστροφικὲς ἐνδείξεις τὶς ὁποῖες ὑπέστη τὸ ἀρχαῖο ἱερό· γιὰ τὴν ἀνασκαφικὰ βεβαιωμένη, κατὰ κυριολεξία, κατεδάφιση τῶν λατρευτικῶν οἰκοδομημάτων θεωροῦνται ὡς ὑπεύθυνοι οἱ ἐντόπιοι χριστιανοί, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὸν ὑπερβάλλοντα θρησκευτικὸ τους ζῆλο διέκοψαν σχεδὸν αὐτομάτως τὴν τέλεση τῆς ἀρχαίας λατρείας. Πράγματι ἡ ἀπότομη διακοπὴ τῆς λατρείας εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κυριότερα ἀνασκαφικὰ συμπεράσματα· θεωρῶ μάλιστα περισσότερο ἀξιοσημείωτη αὐτὴ τὴν σαφῆ ἀρχαιολογικὴ ἐνδειξη, δηλαδή ὅτι κάθε μορφὴ λατρείας, ἐθνικῆς ἢ χριστιανικῆς, δὲν ὑπῆρξε μετὰ τὴν ὄντως βίαιη κατεδάφιση τοῦ ἱεροῦ. Ἐξηγοῦμαι· ἀποτελεῖ, ὡς νομίζω, οὐσιαστικὴ ἀπόδειξη ὅτι τὸ ἱερό δὲν καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανούς, τὸ γεγονὸς τῆς ἐλλείψεως ὁποιοῦδήποτε παλαιοχριστιανικοῦ ἀρχαιολογικοῦ τεκμηρίου, τὸ ὁποῖο νὰ θεμελιώνει τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ ὄρεινός αὐτός χώρος ἐνδιέφερε λατρευτικὰ τὶς τυχόν ὑπάρχουσες χριστιανικὲς κοινότητες τῆς μεζονος περιοχῆς. Οἱ χριστιανοί, ὅπως εἶναι γνωστό, ὅταν ἐπενέβαιναν σὲ ὀργανωμένους χώρους ἀρχαίας λατρείας ἢ καὶ σὲ μεμονωμένα ἱερά (ναοὺς) μετέτρεπαν καὶ καθιέρωναν ἓνα ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα κτίσματα — καὶ ἰδίως τὸν ἀρχαῖο ναό — σὲ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ ἢ ἔκτιζαν ἐκ θεμελιῶν τὴν βασιλικὴ ἐντὸς τῶν ἐδαφικῶν ὁρίων τοῦ ἀρχαίου

13. Ὁ.π. 117 καὶ γιὰ τὴν σημασία τῆς παρουσίας τοῦ ὄμφαλοῦ στὸ ἱερό, σ. 220 κ.έ.

14. Ὁ.π. 273.

15. Ὁ.π. (117-118), πίν. 50 β, 51 α-β καὶ σ. 273-274.

16. Ὁ.π. 273.

17. Γιὰ τὴν σημασία του, ὁ.π. 136-137.

18. Ὁ.π. 214-215, 274.

19. Ὁ.π. 119 κ.έ. καὶ πίν. 141.

20. Ὁ.π. 238, 274.

21. Ὁ.π. 148.

22. Ὁ.π. 176 κ.έ.

23. Ὁ.π. 179, 274. Γιὰ τὴν δεξαμενὴ βλ. σ. 182, 274.

24. Ὁ.π. 176. Πρβλ. σ. 249, 274.

25. Ὁ.π. 165, 168-169, 180.

ιεροῦ²⁶. Ἀρνητικὲς λοιπὸν εἶναι οἱ ἐνδείξεις ὅτι χριστιανοὶ κατέστρεψαν τὸ ἱερὸ τῆς Ψωφίδος· ἄλλωστε πρέπει ἀκόμη νὰ θεωρήσουμε καὶ τὸ κύριο ζήτημα τῆς εἰσόδου καὶ διαδόσεως τοῦ χριστιανισμοῦ στὰ ὄρεινὰ αὐτὰ ἐδάφη μὲ τοὺς καθυστερημένους σὲ νέες θρησκευτικὲς ἀναζητήσεις πληθυσμούς. Ἀντιθέτως, μὲ βάση τὰ νομισματικὰ εὐρήματα, μπορούμε μὲ βεβαιότητα νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι καὶ μέχρι τῶν μέσων τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. τὸ ἱερὸ λειτουργοῦσε καὶ δεχόταν τοὺς ἐντοπίους εἰδωλολάτρες, ἀλλὰ καὶ ἐκείνους τῆς εὐρύτερης περιοχῆς, γιὰ τὶς λατρευτικὲς τοὺς ἀνάγκες. Κατὰ τὴν γνώμη μου ἡ ἐμφανὴς ἀποτομη διακοπῆ τῆς ἀρχαίας λατρείας στὸ ἐξεταζόμενον ἱερὸ ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὴν ἐπέμβαση τῶν Βησιγόθων²⁷, οἱ ὅποιοι τὸ ἔτος 397 μ.Χ. συγκεντρώθηκαν σύμφωνα μὲ τὶς ἱστορικὲς μαρτυρίες στὰ ὄρη τῆς Φολῆς καὶ τοῦ Ἐρυμάνθου· ἄς μὴ λησμονοῦμε ὅτι τὸ ἱερὸ τῶν Ψωφιδίων ἀπέχει ἐλάχιστα ἀπὸ τοὺς πρόποδες τῶν ὄρεινῶν αὐτῶν ὄγκων.

Ἔτσι μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐπὶ μέρους ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις τῆς καταστροφῆς τοῦ ἱεροῦ νομίζω ὅτι μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν ἱκανοποιητικὰ ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ δεδομένο: ὁ θρυμματισμὸς τοῦ ὄμφαλου πιθανῶς ἔγινε καὶ γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο, νὰ ἐρευνηθεῖ τὸ ὑπόγειο τετράγωνο τμήμα ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηριζόταν (πρόκειται γιὰ τὶς δύο ὀρθογώνιες θῆκες). Ἡ ἀνατροπὴ τοῦ λίθινου βάρθρου τοῦ ἱεροῦ τρίποδα δὲν ὀφείλεται σὲ ἐνέργεια τῶν ἐθνικῶν γιὰ νὰ διαφυλάξουν τὸ βάρθρο — ἄλλωστε, ὅπως σημειώσαμε, γιὰ ποῖο λόγο ἡ μέριμνα αὐτὴ — ἀλλὰ ἔγινε, ὡς πιστεύω, ἀπὸ τοὺς ἐπιδρομεῖς γιὰ νὰ ἀφαιρέσουν πιθανῶς ἀσφαλέστερα τὸν τρίποδα μὲ τὴν χάλκινη λεκάνη. Ἡ ἐσκεμμένη, ὅπως ὀρθῶς ἐπισημαίνει ἡ ἀνασκαφεύς, ἀνατροπὴ τοῦ βάρθρου, ἀποτελεῖ μία ἰσχυρὴ ἐνδειξὴ τῆς κατ' ἀρχὴν προθέσεως τῶν Βησιγόθων στὸν συγκεκριμένο τόπο, δηλαδὴ νὰ λεηλατήσουν τοὺς θησαυροὺς τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ. Ἀκόμη, ἡ στόμωση τῆς ἱερᾶς πηγῆς καὶ ἡ καταστροφὴ ὄλου τοῦ ὑδραυλικοῦ συστήματος ἀποδεικνύει τὴν πρόθεσή τους νὰ διακόψουν ὀριστικὰ ὄχι μόνον τὴν ἀρχαία λατεία, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀποκλείσουν κάθε πιθανὴ μελλοντικὴ παρουσία ἐντοπίων στὸν χῶρο. Προφανῶς μὲ τὶς ἐνέργειες αὐτὲς ἤθελαν νὰ ἀπομακρύνουν τοὺς Ἕλληνας, σκοπεύοντας νὰ ἐγκατασταθοῦν αὐτοὶ στὴν μείζονα περιοχῆ²⁸.

Ἡ ὅλοσχερῆς λοιπὸν κατεδάφιση τοῦ ἱεροῦ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ βεβαιότητα στὸ 397 μ.Χ. καὶ μάλιστα κατὰ τὴν διάρκειά τῶν ἀρχῶν τοῦ πρώτου ἐξαμήνου, ἀφοῦ σύμφωνα μὲ τὶς πηγὲς τὴν ἀνοιξὴ τοῦ ἰδίου ἔτους ὁ Στελίχων ἀποβιβάζεται

στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ μέχρις οὗτο ἐγκλωβίσει τοὺς ἐπιδρομεῖς στὰ ὄροπέδια τῆς Φολῆς περνᾶ ἱκανὸ χρονικὸ διάστημα.

Ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς, παλαιότερους καὶ νεότερους, θεωρήθηκαν ἐλλιπεῖς καὶ ἀσαφεῖς οἱ πληροφορίες τῶν γεγονότων τῆς εἰσβολῆς καὶ τῆς πορείας τῶν Βησιγόθων στὴν Πελοπόννησο, τὶς ὁποῖες παρέχουν ὁ Ζώσιμος καὶ ὁ Κλαυδιανός. Ἰδίως ὁ δεύ-

26. Ἐνδεικτικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο: παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Ἐπιδαύρου στὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ· Γ. Α. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἐπιδαύρου, *PraktAkAth* 4, 1929, 91-95. — Παλαιοχρ. βασιλικὴ (Α') στὴν κορυφῆ τοῦ Ἀκροκορίνθου, ὅπου βρισκόταν ὁ ναὸς τῆς Πανδῆμου Ἀφροδίτης· C. W. Blegen — O. Brooner — R. Stillwell — A. R. Bellinger, *Acrocorinth. Excavations in 1926* (Cambridge-Massachusetts 1930) (= *Corinth III*, 1) 21 κ.έ. (ὑπὸ C. W. Blegen). — Πεντάκλιτη παλαιοχρ. βασιλικὴ στὸ ἱερὸ τῆς Ἰσιδος στὶς Κεγγρεές· R. S. Scranton — J. W. Shaw — L. Ibrahim, *Kenchreai. Eastern port of Corinth* (Leiden 1978) 77 κ.έ. (ὑπὸ R. S. Scranton). — Ναὸς Ἀθηνᾶς στὴν Τεγέα (βασιλικὴ ἀπὸ μετατροπῆ)· Ἀν. Κ. Ὀρλάνδου, Παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα Τεγέας — Νυκλίου, *ὁ.π.* 7 κ.έ. — Ἐργαστήριον τοῦ Φειδία στὴν ἀρχ. Ὀλυμπία (βασιλικὴ ἀπὸ μετατροπῆ)· Παν. Βελισσαρίου, *Σχόλιον εἰς ἐπιγραφὴν τῆς βασιλικῆς τῆς ἀρχαίας Ὀλυμπίας*. Ἡ χρονολόγησις τοῦ μνημείου, *Πρακτικὰ τοῦ Α' Συνεδρίου Ἡλιακῶν Σπουδῶν* (23-26 Νοεμ. 1978, ἐν Ἀθῆναις 1980) (= *Πελοποννησιακά*, Παράρτ. 7) 159-166. Στὴν σημ. 1 τῆς σ. 159 βιβλιογραφία, κατ' ἐπιλογὴν, γιὰ τὸ ζήτημα τῆς μετατροπῆς ἀρχαίων ναῶν καὶ κτηρίων σὲ παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές.

27. Ἡ Χρ. Π. Καρδάρᾳ, *ὁ.π.* 274, ἀναφέρει ὅτι ἡ ἀποκοπὴ τῆς ἱερᾶς δρυὸς ἦταν σκόπιμη πράξις τῶν χριστιανῶν γιὰ νὰ σταματήσουν τὴν τέλεση τῆς ἀρχαίας λατρείας καὶ φέρει ὡς ἀνάλογο παράδειγμα τὴν δρῦν στὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης, ὅπου καὶ ἐκεῖ βεβαιώθηκε ἀνασκαφικὰ ἡ ἀποκοπὴ τῆς πρὸς τὸ τέλος τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. (βλ. [Δ. Εὐαγγελίδη] — Σ. Ἰ. Δάκαρη, *Τὸ Ἱερόν τῆς Δωδώνης*. Α' Ἱερὰ οἰκία, *Aephem* 1959, 66-67, 150-151). Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ἡ λειτουργία τοῦ θεσπρωτικοῦ ἱεροῦ τερματίζεται ἀποτόμως στὴν ἰδίᾳ χρονικῆ περιόδῳ μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Ψωφίδος. Δεδομένης ὁμως τῆς παρουσίας τῶν Βησιγόθων στὴν Ἠπειρο, εἶναι πιθανὸν ὅτι καὶ τὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης λεηλατήθηκε καὶ καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς ἀκολουθοῦντες τοῦ Ἀλαρίχου μετὰ τὴν ἐξοδὸν τους ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο τὸ 397 μ.Χ. καὶ ὄχι ἀπὸ τοὺς χριστιανούς (Σ. Ἰ. Δάκαρη, *ὁ.π.* 67, 151). Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (μὲ δύο οἰκοδομικὲς φάσεις) στὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ τῆς Δωδώνης εἶναι χρονολογικὰ μεταγενέστερη τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. Γιὰ τὴν βασιλικὴ βλ.: Γ. Α. Σωτηρίου, *Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος*, *Aephem* 1929, 203-204. Δ. Εὐαγγελίδη, Ἀνασκαφὴ ἐν Δωδώνη, *Prakt* 1956, 154-157 καὶ *Prakt* 1957, 76-78. Ὁ Σ. Ἰ. Δάκαρη, *ὁ.π.* 151, χρονολογεῖ τὴν βασιλικὴν (Α¹ καὶ Α²) στὸν 5ο — 6ο μ.Χ. αἰ.

28. Ἡ εὐρύτερη ἐδαφικὴ περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ψωφίδος μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς πρόσκαιρους σταθμοὺς καταλισμοῦ τῶν Βησιγόθων κατὰ τὴν πορεία τους πρὸς τὴν βόρεια ἀχαϊκὴ παραλία, μὲ σκοπὸ νὰ διαφύγουν στὴν ἀντιπέρα ὄχθη.

τερος αντιμετωπίζεται, όπως ήδη αναφέραμε, από την κριτική με επιφύλαξη λόγω των ποιητικῶν του ἐξάρσεων, ἀλλὰ καὶ τῶν πολιτικῶν του προκαταλήψεων. Ὅμως οἱ ἀνασκαφικὲς ἐνδείξεις στὸ ἱερὸ τῆς Ψωφίδος μαρτυροῦν τὴν γνησιότητα τῶν γεωγραφικῶν εἰδήσεων καὶ τῶν δύο συγγραφέων τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ ὄρους τοῦ Ἐρυμάνθου ἀπὸ τὸν Κλαυδιανὸ δὲν ἔγινε γιὰ ποιητικοὺς λόγους, ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν θεωρήσει²⁹, ἀλλὰ ἀπηχεῖ πραγματικὰ γεγονότα. Ἀκόμη, ἡ συνολικὴ θεώρη-

ση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐπεμβάσεως τῶν Βησιγότθων στὸ ἱερὸ δίδει ἴσως γιὰ πρώτη φορὰ ἐναργῆ εἰκόνα τῆς συστηματικῆς καταστροφικῆς τους μάχης καὶ προωθεῖται κατὰ πολὺ ἢ ἄποψη γιὰ τὴν πρόθεσή τους νὰ ἐγκατασταθοῦν μονίμως σὲ αὐτὰ τὰ ἐδάφη.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ

29. Εὐ. Χ. Χρυσοῦ, *ὁ.π.* 183, σημ. 4 (βιβλιογραφία) καὶ 188, σημ. 3.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΝΔΕΙΞΗ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ ΒΗΣΙΓΟΤΘΩΝ ΣΤΗΝ ΦΟΛΟΗ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΕΡΥΜΑΝΘΟ (397 μ.Χ.)

Τὰ ὄρη τῆς Φολόης καὶ τοῦ Ἐρυμάνθου ἀπετέλεσαν μαζὶ μεῖς ἄλλες γειτονικὲς ὄρεινὲς περιοχὲς τὰ τελευταῖα καταφύγια τῶν Βησιγότθων στὴν Πελοπόννησο, οἱ ὅποιοι ἐπέδραμαν τὸ 396 μ.Χ. κατὰ τῆς χερσονήσου. Ὅπως ἔχει ἐπισημάνει ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα ἢ συγκέντρωσή των στοὺς ὄρεινους ὄγκους τῆς ΒΔ Πελοποννήσου εἶχε τὸν σκοπὸ τῆς μόνιμης ἐγκαταστάσεως. Ἀλλὰ ὁ Στελίχων κατεδίωξε τοὺς Βησιγότθους, οἱ ὅποιοι προσωρινῶς συγκεντρώθηκαν στὸ ὄρος τῆς Φολόης, «εἰς Φολόην συμφυγεῖν τοὺς βαρβάρους ἠνάγκασε» (Ζωσίμος), προτοῦ ἀναχωρήσουν ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα γιὰ τὴν Ἠπειρο.

Ἡ παρουσία τῶν Βησιγότθων στὰ ὄρη τῆς Φολόης καὶ τοῦ Ἐρυμάνθου, στὰ ὄρια Ἀχαΐας καὶ

Ἠλείας ὅπου εἶχαν τελικῶς ἀποσυρθεῖ, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἐνδιαφέρουσα ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία προερχόμενη ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ψωφίδος, εὑρισκόμενον ΝΑ τοῦ Ἐρυμάνθου καὶ Β τῆς Φολόης σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὶς ὑπάρειές των. Ἀποδεικνύεται μετὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων, ὅτι ἡ ἐσκεμμένη καταστροφὴ τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ στὸ β' ἡμισυ τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. δὲν προῆλθε ἀπὸ τὶς ἐχθρικὲς θρησκευτικὲς διαθέσεις τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν συγκέντρωση τῶν Βησιγότθων στὰ προαναφερθέντα ὄρη τὸ 397 μ.Χ. Ἔτσι ἡ μαρτυρία τοῦ ρωμαίου ποιητῆ Κλαυδιανοῦ καὶ ἐκείνη τοῦ ἱστοικοῦ Ζωσίμου γιὰ τὴν παρουσία τῶν βαρβάρων στὰ ἐδάφη αὐτὰ ἀποδεικνύεται ὀρθή.